

РАННЯ ХОРА ТІРІТАКСЬКОГО ПОЛІСА

Наведено матеріали про ранню хору боспорського міста Тірітака та розглянуто проблеми організації ранньої хори полісів європейського узбережжя Боспору Кімерійського.

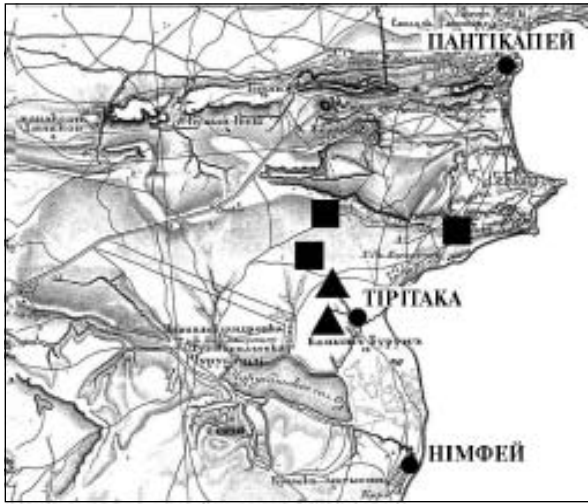
Значні праці з вивчення хори міст європейського узбережжя Боспору Кімерійського на рубежі тисячоліть (Зинько 1996; Zin'ko 1997; Зинько 1998; Scholl, Zin'ko 1999; Зинько 2003; Соловьев, Шепко 2004) дали змогу предметніше аналізувати процес аграрного освоєння греками по-лісних територій (Зинько 2003; 2004; 2004а; 2005; 2005а; 2006; 2006а; 2006в). Ще в 1970-х рр. І.Т. Кругликова припускала, що хори окремих грецьких міст, заснованих на берегах Боспору Кімерійського в VI ст. до н. е., були порівняно невеликими, і сільські поселення розміщувались від них на відстані не більше 7 км, а вже в V ст. до н. е., зі збільшенням чисельності міського населення, збільшилися і розміри міської хори, а також кількість сільських поселень, що інколи були віддалені від найближчого міста більше ніж на 10 км (Кругликова 1975, с. 30). У подальшому дослідники відстоювали іншу модель освоєння полісних земель у вигляді так званих аграрних містечок (Виноградов 2000, с. 229). Про непереконливість цієї моделі вже доводилося писати (Зинько 2004а, с. 19; 2006а, с. 3—4), і наша позиція отримала підтримку (Завойкин, Масленников 2006, с. 112). Проте подальша деталізація історичного процесу становлення та розвитку полісного землеволодіння на Боспорі Кімерійському зіткнулася з недостатнім аналізом археологічних джерел, а відтак, і появою нових абстрактних побудов (Сапрыкин 2006). Особливо слід звернути увагу автора етюдів про полісні землі на неправильні датування відомих сільських поселень (Сапрыкин 2006, с. 180—181, сл.), що призводить до спотворення загальної хронології ранніх етапів боспорської полісної хори.

Загальноновизнано, що одночасно із заснуванням поліса починалося сільськогосподарське освоєння навколишніх територій і формування полісної хори. Проте, зважаючи на обмежений контингент першопоселенців (Яйленко 1982, с. 241) і нестабільну систему греко-варварських контактів (Молев 1997, с. 12—13), спершу оброблялися лише невеликі площі узбережних земель, що прилягали до цих населених пун-

ктів. Будь-які довговічні будівлі в цей час на хорі невеликих боспорських полісів не відомі, окільки, швидше за все, в них не було необхідності. Очевидно, орні землі простягалися не далі кількох кілометрів від майбутнього урбаністичного центру поліса і були в межах візуальної досяжності. Цей *перший етап* формування полісної хори Тірітаки, як і решти полісів європейського узбережжя Боспору Кімерійського, слід датувати з моменту заснування апоїкії до кінця третьої чверті VI ст. до н. е. (Зинько 2006а, с. 5). Кожен поліс мав свою сільськогосподарську територію, розділену за загальногрецькою традицією на приватні, громадські та храмові наділи. Проте з огляду на відсутність писемних джерел неможливо встановити співвідношення тих чи інших ділянок на ранній хорі боспорських полісів, тому велике значення має ландшафтний та просторовий аналіз територій прилеглих до апоїкій.

Землі Тірітакського поліса на півночі були обмежені скелястими пагорбами Юз-Обинського пасма, а на півдні — широкою зволоженою Чурбашською балкою, що, як і Юз-Оба, простягається від морського узбережжя на захід. У давнину весь південний пологий схил Юз-Обинського пасма до північного берега Чурбашської балки (це близько 5 км у приморській частині) чудово оглядався з розташованого на високому приморському мису городища Тірітака. Східною межею тірітакських земель було узбережжя протоки, північною — Юз-Обинське пасмо, південною — Чурбашська балка. Як далеко на захід простягалася хора цього міста в ранній період його існування, встановити важко. Найімовірніше, на заході ці землі обмежувалися досить глибокими Олександрійською та Комиш-Бурунською балками на відстані близько 3—4 км від морського узбережжя.

В останній чверті VI ст. до н. е. відбувалися певні зміни, пов'язані як з демографічним та соціальним розвитком невеликих боспорських полісів, так і з можливими зовнішньополітичними змінами. Почав змінюватися і вигляд міських поселень. Так, територію Тірітаки було забудовано невеликими сирцево-кам'яними будинками, згрупованими в квартали, відкритими в

Хора Тірітаки в VI—V ст. до н. е.: трикутником позначено поселення II етапу, квадратом — поселення III етапу

західній та південній частинах міста (Гайдукевич 1952, с. 74—86; 1958, с. 178—179). Створення урбаністичної структури ранніх поселень розглядається як завершення адаптації колоністів до місцевих екологічних та кліматичних умов Боспору Кімерійського (Виноградов 2000, с. 230). На думку Ю.А. Виноградова, цей період охоплював приблизно 70—80 років після заснування грецьких апойкій (Виноградов 1999, с. 107—108). Проте, за археологічними комплексами, цей часовий проміжок був дещо коротшим (приблизно на 50—60 років) і закінчився, коли підросли онуки перших колоністів.

В останній чверті VI — першій чверті V ст. до н. е. почався *другий етап* в освоєнні міської хори протоки, що характеризувався виникненням перших поселень на сільських округах полісів (Зинько 1998а, с. 87). Найповніше будівлі цього періоду вивчено на хорі Німфея, де споруди та численні знахідки того часу зафіксовано на сільських поселеннях Героївка-1 (Крушликова 1975, с. 27, 40), Героївка-2 (Zin'ko 1997) і Південночурубашське. На хорі боспорського міста Тірітака (див. рисунок) існували два ранніх сільських поселення. Одне з них розташовувалося за 1 км на південний схід від міста, за річкою, що впадала в давню морську затоку, на підвищенні, де Г.Ф. Гайдукевич виявив рештки античного поселення, що існувало з кінця VI до IV ст. до н. е. (Гайдукевич 1958, с. 151). На жаль, в архіві не вдалося знайти жодних звітних матеріалів відносно цього відкриття. На цей час всю територію поселення Аглофабрика забудовано промисловими будівлями, проте в траншеях простежуються культурні шари з фрагментами кераміки VI—IV ст. до н. е. та перших століть н. е.

Так само за давньою річкою, але вже на північний захід від городища, на території тірітацького некрополя другої чверті V ст. до

н. е. — IV—V ст. н. е. зафіксовано ще одне раннє сільське поселення хори Тірітаки, де О.Д. Чевельов дослідив 4 невеликі напівземлянки та кілька десятків господарських ям, які він датував останньою третинною — останньою чвертю VI ст. до н. е. (Чевельов 1987, с. 13—17). На думку О.Д. Чевельова, жителями цього поселення були напівкочові варвари, за матеріальною культурою близькі придніпровським скіфам (Чевельов 1987, с. 13). Проте навряд чи це відповідає дійсності. За матеріалами розкопок, це одне з перших поселень ранньої тірітацької хори, що засвідчує їх виразний землеробський характер (зернотерки, зернові ями). Етнічний склад населення, ймовірно, був змішаним — греко-варварським, з переважанням еллінів. Можливе вкраплення і якихось варварських етнічних компонентів, проте, зважаючи на наявність у ліпному керамічному комплексі фрагментів чорнолощеної кераміки з різним орнаментом, серед них могли бути представники як скіфських, так і кизил-кобинських племен.

Це невелике поселення розташовувалося у верхів'ях Комиш-Бурунської балки, яка, напевно, була західним кордоном тірітацької хори, можливо, біля давньої дороги зі степу до боспорського міста Тірітака. Засноване в останній чверті VI ст. до н. е. сільське поселення загинуло в пожежі на початку V ст. до н. е. Значна абразія морського берега на північ від городища і суцільна сучасна житлова забудова знищила велику частину давньої приморської території Тірітацького поліса, а з нею, можливо, і якісь інші ранні поселення сільської округи цього міста.

На межі VI—V ст. до н. е. на великих просторах степового Криму з'явилася нова хвиля номадів (Колотухин 2000, с. 68—69). У першій—другій чвертях V ст. до н. е. більшість міст європейського узбережжя Боспору Кімерійського переживала черговий, найпотужніший, натиск кочівників. На акрополі міста Пантікапея під захистом нашвидкуруч зведених укріплень відбувся регрес архітектурного міського середовища (Толстиків 2001, с. 401). У той самий час пережив нову катастрофу, що супроводжувалася пожежею, і Порфмій (Вахтина, Виноградов 2001, с. 43). У Мірмекію також зафіксовано ознаки катастрофічного руйнування міських кварталів зі слідами пожежі (Виноградов 1992, с. 106—107). Аналогічна картина характерна і для Тірітаки, де на західній околиці міста виявлено зруйновані в пожежі близько 480 р. до н. е. будівлі, західні стіни яких потім було використано жителями під час поспішного спорудження найдавнішої міської фортечної стіни (Гайдукевич 1952, с. 72—89).

У першій чверті V ст. до н. е. поліси європейського узбережжя Боспору Кімерійського відчували зростаючу воєнну загрозу від сезонних

грабіжницьких набігів номадів, які розоряли і спалювали насамперед неукріплені поселення хори і навіть міські центри. Ймовірно, в цьому випадку може йтися про набіги якихось нових груп кочівників, які з'явилися в кримських степах на межі VI—V ст. до н. е. Певна частина боспорських полісів об'єдналася навколо Пантікапея і стабілізувала воєнно-політичну ситуацію у регіоні (Толстиків 2001, с. 402).

Нині більшість дослідників підтримують думку Ю.Г. Виноградова, згідно з якою основною причиною об'єднання грецьких полісів Боспору Кімерійського стала воєнно-політична активізація кочових скіфів після переможної війни з Дарієм, що стало катализатором утворення симмахії боспорських полісів на чолі з представником аристократичного роду Археанактидів, який очолив збройні сили союзників (Виноградов 1983, с. 394—419). Однак припущення Ю.Г. Виноградова, розвинуте в свій час В.П. Толстиковим і Ф.В. Шеловим-Коведяєвим (Толстиков 1984, с. 30—32; Шелов-Коведяєв 1985, с. 65—66), про стенохорію боспорських міст, зумовлену приростом населення внаслідок природного відтворення і втягнення варварів у сферу полісної економіки, справедливо критикується Є.О. Молевим (Молев 1997, с. 27—28).

Згідно з концепцією Є.О. Молева, поліси Боспору Кімерійського в період 520—480 рр. до н. е. в жодних політичних баталіях за межами свого регіону участі не брали. Йшов процес природного розвитку міст і сільських поселень, тривала колонізація ними найближчих місцевостей, які частково були об'єднані пантікапейським полісом у ранньодержавне утворення Боспор (Молев 1997, с. 34). Найактивніше освоював землі пантікапейський поліс, який заснував Кітей, Парфеній, поселення на мисі Зюк і біля Андріївки Південної. У той самий час жителі Німфея створили сільські поселення Героївка та Південночурубашське. На думку Є.О. Молева, таке значне збільшення кількості нових поселень протягом активного життя одного покоління було зумовлено прибуттям досить великої кількості епоївців з іонічних міст, які зазнали поразки в боротьбі з персами (Молев 1997, с. 35). Проте вони не отримали в боспорських містах усієї повноти громадянських прав, що привело до антагонізму між епоївками та першопоселенцями. У Тірітаці, Мірмекії та Порфмії цей антагонізм доповнювався невдоволенням самих першопоселенців через залежність від Пантікапея. Успішна відсіч Німфейським полісом на початку V ст. до н. е. зазіхань правителів Боспору на його незалежність сприяло об'єднанню (союзу) цих трьох міст. Це призвело до першої кризи влади в державі, який завершився приходом до влади Археанакта близько 480 р. до н. е. (Молев 1997, с. 37). Є.О. Молев вважає, що дата приходу Археанакта до влади дає змогу з більшою впевненістю

говорити про можливість союзу скіфів із Пантікапеєм та іншими еллінськими полісами регіону, ніж про їх воєнне протистояння (Молев 1997, с. 38).

Зважаючи на найновіші археологічні дослідження, слід відмовитися від думки, що єдиним фактором воєнно-політичної напруги в регіоні була одночасна скіфська експансія, хоча її пік все ж таки припадає на межу першої та другої чвертей V ст. до н. е. Об'єднавчі тенденції у політичному та економічному житті Боспору в другій—третьій чвертях V ст. до н. е. були підготовлені попереднім етапом розвитку боспорських полісів, а загострення воєнно-політичної ситуації у регіоні було лише одним із головних катализаторів цього процесу. Які конкретно боспорські поліси об'єдналися у союз під егідою бога Аполлона, встановити без писемних джерел неможливо. Це могли бути лише мілетські колонії регіону або лише поліси європейського узбережжя, або майже всі колонії на обох берегах Боспору Кімерійського. Проте надзвичайні воєнно-політичні обставини стали причиною того, що до влади в найсильнішому полісі Боспору — Пантікапеї — прийшли Археанактиди. Кризові ситуації завжди створювали сприятливе середовище для встановлення тиранії. На думку Є.О. Молева, введення есемнетії, яка була одним із важливих знарядь подолання політичних і соціальних протиріч у Греції вже з VII ст. до н. е., і що особливо важливо, застосовувалось у метрополії Пантікапея — Мілеті, поряд із нерозвиненістю форм суто полісної системи управління, зумовило подальше посилення Археанактидів на Боспорі (Молев 1997, с. 37).

Обстановка на Боспорі Кімерійському стабілізувалася близько 60-х рр. V ст. до н. е. Ознаки стабілізації особливо виразними були в Пантікапеї, де на західному плато акрополя на зміну землянкам прийшли наземні будівлі з сирцево-цегляними стінами і старанно виготовленими кам'яними цоколями (Толстиків 2001, с. 405). У регіоні встановився новий баланс воєнно-політичних сил між боспорськими полісами і скіфськими племенами, що проникли в Східний Крим. Одні поліси об'єднувалися, деякі, можливо, примусово приєдналися до Пантікапея в оборонний союз, а такі, як Німфей і більш віддалені міста чорноморського узбережжя аж до Федосії, напевно, продовжували самостійну політику мирних домовленостей зі скіфами.

Прихід до влади в Пантікапеї у 438/437 рр. до н. е. нової династії тиранів — Спартоکیدів, очевидно, порушив рівновагу, що склалася на Боспорі Кімерійському. Їх активну зовнішню політику було спрямовано на стабілізацію відносин зі скіфськими царями та включення ще самостійних боспорських полісів у свою орбіту. Цей новий етап консолідації Боспору, що характери-

зувався завоюванням слабшого сильнішим, вів до переродження тиранії у монархічну державу.

Історична доля сільськогосподарських територій Тірітаки в хронологічних межах другої чверті V — початку IV ст. до н. е., на відміну від Німфейського поліса (Зинько 2003), досить важко піддається реконструкції. Імовірно, в складі пантікапейської симмахії і на початку формування Боспорської територіальної держави Тірітака зберігала свої полісні інститути і насамперед — полісні землі. Проте певні структурні елементи тірітакської хори для того періоду перебувають на початковому етапі вивчення.

Протягом тривалого часу вслід за В.П. Толстиковим вважалося, що головним стратегічним оборонним заходом об'єднаних боспорських полісів, передусім Пантікапея, Тірітаки, Мірмекія, Порфмія, було створення в першій чверті V ст. до н. е. тірітакської межі, у зведенні якої, окрім еллінів, брали активну участь і синди (Толстиков 1984, с. 35). Цей оборонний вал мав захищати еллінські міста та їх сільські округи від вторгнення кочівників. Дослідник розумів, що хронологія тірітакського валу — питання досить дискусійне, однак, спираючись на міркування щодо приблизного місця ранніх оборонних споруд міста Тірітаки в системі стратегічної оборони полісів західного узбережжя Боспору Кімерійського, датував цю пам'ятку фортифікації близько 480 р. до н. е. (Толстиков 1984, с. 32). Проте після досить ґрунтовних історіографічних та археологічних досліджень О.О. Масленников довів наявність у районі тірітакського валу трьох різночасових оборонних земляних споруд, найдавніша з яких датується ним лише першою половиною IV ст. до н. е. (Масленников 2003, с. 188—189). При цьому, на думку вченого, валу в околицях боспорського міста Тірітаки взагалі не було (Масленников 2003, с. 189). На основі ґрунтознавчого аналізу насип на північно-заході від с. Аршинцево (так звана південна частина тірітакського валу) датується не раніше XVIII ст. (Голеусов и др. 2006). З огляду на це слід нагадати, що вже в другій чверті V ст. до н. е. Тірітака мала свої фортифікаційні стіни.

Тірітакський поліс суттєво постраждав у першій чверті V ст. до н. е. Було зруйновано міські будівлі, припинило існування землянкове поселення на хорі в районі міського некрополя Тірітаки. Будівництво ранньої оборонної стіни, відновлення міських будівель потребувало консолідації усіх зусиль невеликого боспорського поліса. Увій-

шовши до складу боспорської симмахії, поліс з кінця V ст. до н. е. був крайнім південним форпостом боспорських тиранів на кордоні зі скіфськими кочівниками і Німфейським полісом. У цих умовах нормальний розвиток поліса видається малоімовірним. Проте археологічний матеріал засвідчує, що в V ст. до н. е. спостерігається поступове розширення тірітакської хори, що, можливо, вказує на певну економічну стабільність поліса. В північній частині хори в першій половині V ст. до н. е. виникло два нових сільських поселення Аршинцево-3 і Аршинцево-5. На поселенні Аршинцево-3, розташованому на полі за 1 км на захід від південної «сучасної» частини тірітакського валу, виявлено рештки кількох сирцево-кам'яних будівель і фрагменти лесбоських, самоських та хіоських пухлогорлих амфор, що датуються першою половиною і серединою — третьою чвертю V до н. е. Поселення Аршинцево-5 розташоване на південному схилі мису Ак-Бурун поблизу моря. Там також було знайдено фрагменти хіоських амфор першої половини (пухлогорлі варіанта III-B) і кінця (варіант V-A) V ст. до н. е. Кінцем V ст. до н. е. можна датувати виникнення і поселення Аршинцево-2, розташованого за 2 км на північний захід від Тірітаки. Також продовжувало існувати сільське поселення Алгофабрика.

Протягом VI—V ст. до н. е. спостерігалось поступове розширення хори Тірітаки, як і всіх боспорських міст європейського узбережжя Боспору Кімерійського. На *першому etani* (друга — третя чверть VI ст. до н. е.) це були найближчі території апоїкії, що охоплювали землі на площі менше 10 км², а на *другому etani* (остання чверть VI — перша чверть V ст. до н. е.) з'явилися перші невеликі сільські поселення, збільшилися (ймовірно подвоїлися) аграрні угіддя і сформувалася певна просторова структура поліса. За наявними археологічними даними, вона складалася з міського центру, в якому активно йшов процес урбанізації, та кількох сільських поселень, розташованих на кордонах хори. Ймовірно, саме в цей період ранні боспорські поліси почали зазнавати сезонних грабіжницьких набігів кочівників, від яких насамперед потерпали сільські поселення міських хор. У межах *третього etanu* (друга третина V — початок IV ст. до н. е.) відбулося подальше розширення земель Тірітакського поліса, хора якого сягала близько 30—40 км² і набула просторової організації, характерної для античного поліса.

Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А. Еще раз о ранней фортификации Боспора Киммерийского // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства: Материалы Междунар. конф. — СПб., 2001. — Ч. 1.

Виноградов Ю.А. Мирмекий // ОАИБ. — М., 1992.

Виноградов Ю.А. Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // Stratum Plus. — 1999. — Вып. 3.

- Виноградов Ю.А. К проблеме становления древнегреческого города в районе Боспора Киммерийского // СΥΣΣΤΙΑ. — СПб., 2000.
- Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1.
- Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — 25.
- Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. // МИА. — 1958. — 85.
- Голеусов П.В., Лисецкий Ф.Н., Чепелев О.А. Развитие почв степной зоны (по результатам исследований разновозрастных поверхностей на территории Боспора) // Боспор Киммерийский и варварский мир в античности и средневековья. Ойкос: Материалы VII Боспорских чтений. — Керчь, 2006.
- Завойкин А.А., Масленников А.А. Специфика освоения сельских территорий Восточного Крыма и Таманского полуострова в VI—V вв. до н. э. // Боспор Киммерийский и варварский мир в античности и средневековья. Ойкос: Материалы VII Боспорских чтений. — Керчь, 2006.
- Зинько В.Н. Некоторые итоги изучения сельской округи античного Нимфея // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. 5.
- Зинько В.Н. Погребальные комплексы с хоры Нимфея // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Вып. 6.
- Зинько В.Н. Хора Нимфея в VI—IV вв. до н. э. // Древности Боспора. — М., 1998а. — Т. 1.
- Зинько В.Н. Хора боспорского города Нимфея // БИ. — Симферополь; Керчь, 2003. — Вып. 4.
- Зинько В.Н. Проблемы датировки ранних поселений хоры Пантикапея и Нимфея // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников: Материалы междунауд. науч. конф. — СПб., 2004. — Ч. 1.
- Зинько В.Н. Поселения VI в. до н. э. европейского побережья Боспора Киммерийского // БИ. — Симферополь; Керчь. — 2004а. — Вып. 5.
- Зинько В.Н. Хора городов западного побережья Боспора Киммерийского в IV — нач. III вв. до н. э. (по письменным и археологическим источникам) // Боспорский феномен: проблема соотношения письменных и археологических источников: Материалы междунауд. науч. конф. — СПб., 2005.
- Зинько В.Н. Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского в III—II вв. до н. э. // БИ. — Симферополь; Керчь, 2005а. — Вып. 10.
- Зинько В.М. Сільська округа міст європейського узбережжя Боспору Кімерійського (VI—I ст. до н. е.: Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — К., 2006.
- Зинько В.Н. Хора полисов Боспора и кризисные ситуации VI—V вв. до н. э. // БИ. — Симферополь; Керчь, 2006а. — Вып. 11.
- Зинько В.Н. Постройки VI—V вв. до н. э. полисной хоры европейского Боспора // Боспор Киммерийский и варварский мир в античности и средневековье. Ойкос: Материалы VII Боспорских чтений. — Керчь, 2006в.
- Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма. — Симферополь, 2000.
- Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975.
- Масленников А.А. Древние земляные погранично-оборонительные сооружения Восточного Крыма. — М., 2003.
- Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI—IV вв. до н. э. — Н. Новгород, 1997.
- Соловьев С.В., Шенко Л.Г. Археологические памятники сельской округи Акры. — СПб., 2004.
- Толстиков В.П. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V в. до н. э.) // ВДИ. — 1984. — № 3.
- Толстиков В.П. Ранний Пантикапей в свете новых археологических исследований // Древности Боспора. — М., 2001. — Вып. 4.
- Чевелев О.Д. Отчет о раскопках Керченской экспедиции в 1986 году. Керчь, 1987 // Архив КИКГ. Опись 2, ед. хр. № 923.
- Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1984 год. — М., 1985.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. (По данным эпиграфических источников). — М., 1982.
- Scholl T., Zin'ko V. Archaeological map of Nymphaion (Crimea). — Warsaw, 1999. — 126 p., 45 pl.
- Zin'ko V. Geroevka-2. A rural settlement in the chora of Nymphaion (ancient period) // Archeologia, XLVII (1996). — Warszawa, 1997. — P. 85—94, pl. 32.

Одержано 02.11.2006

В.Н. Зинько

РАННЯЯ ХОРА ТИРИТАКСКОГО ПОЛИСА

Статья посвящена разработке вопросов организации ранней хоры полисов европейского побережья Боспора Киммерийского на примере города Тиритака. На протяжении VI—V вв. до н. э. происходило постепенное расширение хоры Тиритаки, как, впрочем, и всех боспорских городов европейского побережья Боспора Киммерийского. На первом этапе (вторая—третья четверть VI в. до н. э.) это были самые ближайшие окрестности апокки, охватывающие земли на площади менее 10 км², на втором этапе (последняя четверть VI — первая четверть V вв. до н. э.) появились первые небольшие сельские поселения, увеличились аграрные угодья и сформировалась определенная пространственная структура полиса. Судя по имеющимся археологическим данным, она состояла из городского центра, в котором активно шел процесс урбанизации, и нескольких сельских поселений, расположенных

на границях хоры. Вероятно, именно в тот период ранние боспорские полисы стали подвергаться сезонным грабительским набегам кочевников, от которых в первую очередь страдали сельские поселения городских хор. В рамках третьего этапа (вторая треть V — начало IV вв. до н. э.) происходило дальнейшее расширение земель Тиритакского полиса, хора которого достигла около 30—40 км² и обрела пространственную организацию, типичную для античного полиса.

V.M. Zinko

EARLY CHORA OF TYRITAKE POLIS

The article is devoted to the developing of the issue of organization of the early chora of poleis on the European coast of Kimmerian Bosphorus on the example of Tyrítake city. It is observed that during the 6th—5th cc. BC chora of Tyrítake, as well as of other Bosphoran cities of European coast of Kimmerian Bosphorus, has been gradually broadening. On the first stage (the second — third quarter of the 6th c. BC) it included the nearest suburbs of apoikia occupying the lands of no less than 10 sq. km, while on the second stage (the last quarter of the 6th — the first quarter of the 5th cc. BC) the first small rural settlements appeared, agrarian lands widened, and the definite spatial structure of polis occurred. The archaeological data available shows that the latter consisted of the city-centre, where the urbanization process progressed actively, and several rural settlements situated on the borders of chora. Apparently, that very period was a time when early Bosphoran poleis, and above all the rural settlements of their chora, started to suffer from seasonal nomadic forays. On the third stage (the second third of the 5th — the beginning of the 4th cc. BC) the widening of the lands of Tyrítake polis continued, and the chora reached evidently 30—40 sq. km having received spatial organization typical for the Ancient polis.

Ю.В. Болтрик, О.Є. Фіалко

ВЕРЕТЕНА З ДИСКОПОДІБНИМИ НАСАДКАМИ ЗІ СКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Статтю присвячено аналізу та інтерпретації нечисленної групи веретен із дископодібними насадками, що походять зі скіфських поховальних пам'яток. Окремо розглянуто характер орнаменталізації дисків та уточнено розміри веретен.

Веретена чи їх деталі (різні за формою і матеріалом стрижні, насадки та прясельця) належать до традиційних для скіфських пам'яток артефактів. З-поміж них вирізняються два типи веретен: набірні кістяні грецького типу та прості з дерев'яним (рідше кістяним) стрижнем і глиняними чи металевими прясельцями. Оскільки більшість поховань зазнали нищівного пограбування, зазвичай веретена пошкоджені чи представлені окремими деталями.

Серед масиву складнопрофільованих набірних веретен вирізняється знахідка з пох. 3 кург. 21 Рогачицького курганного поля, дослідженого 1977 р. біля с. Гюновка Білозерського р-ну Запорізької обл. (Болтрик та ін. 1978). Це диск, виточений із білого алебастру (рис. 1, 1), одна сторона якого пласка із жолобком по зовнішньому краю, прикрашена гравійованим рослинним орнаментом із пальмет та квітів лотосу,

що розходяться від округлого отвору, а зворотна — трохи опукла, з низьким циліндричним виступом у центрі. Висота диска — 1,4 см, діаметр — 7,0 см; діаметр виступу — 2,5 см; діаметр отвору — 1,3 см.

Ця насадка унікальна, адже в масиві скіфських старожитностей алебастрові деталі веретен досі не були відомі, крім того, вона належить до нечисленної групи дископодібних насадок веретен, що розрізняються не лише за матеріалом (кістка, срібло, золото), але й за розмірами, конфігурацією та орнаменталізацією. Здебільшого такі диски входили до комплекту з кількох фігурних насадок кістяних набірних веретен грецького типу. З пох. 1 кург. 13 Рогачицького могильника походить ще один диск від веретена, але трохи меншого розміру та зроблений з кістки (рис. 2, 4). Кістяні диски знайдено у наборах веретен із низки пам'яток: Денисової Могили (рис. 2, 1), кургану Єлізаветівського могильника (1909), кургану біля с. Рижанівка;

© Ю.В. БОЛТРИК, О.Є. ФІАЛКО, 2007